
BÁNYAI VIKTÓRIA – GOMBOCZ ESZTER

Budapesti zsidó iskolák a holokauszt után, 1945–48

ÖSSZEFOGLALÓ

Tanulmányunkban három és fél tanév történetével foglalkozunk a háború utáni talpra állástól az államosításig. Ebben a rövid és mozgalmas időszakban sok súlyos nehézséggel kellett ezeknek az intézményeknek megküzdeniük, nem hagyományos iskolai funkciókat (segélyezés, rehabilitáció, traumafeldolgozás segítése) ellátniuk. A háború és a zsidóüldözések veszteségei ellenére hatalmas elszántsággal igyekeztek visszatérni a rendezett iskolai élethez, majd fokozatosan alkalmazkodtak a kibontakozó új rendszerhez, ideológiához, amely után az államosítással el is lehetetlenítette létüket. Áttekintésünket korábbi feldolgozások hiányában elsődleges forrásokra építettük: az iskolák államosítása után a Budapest Főváros Levéltárába (BFL) került ügyviteli iratokra és intézményi statisztikákra, a hitközségi tanfelügyelet levelezésére, a segélyszervezetek jelentéseire, a korabeli sajtóra, írott és szóbeli visszaemlékezésekre. Utóbbiban alapvetően Gombocz Eszter óbudai és budai zsidó iskolákról, iskolásokról végzett sokéves kutatására támaszkodtunk.¹ Sok árván maradt gyerek életében összefonódott az iskola és a családi gondoskodást pótló gyermekotthonok, napközik és az újjáalakuló zsidó cserkészcsapatok, röviden említjük is ezeket a szervezeteket, ám történetük érdemi feldolgozása még várat magára.

Kulcsszavak: *holokauszt, zsidó iskolák, traumafeldolgozás, a közoktatás államosítása, cionizmus*

A zsidó iskolák ebben a rövid, átmeneti időszakban merőben más szerepet töltöttek be, mint korábban. Míg a negyvenes években a fokozódó diszkrimináció elől nyújtottak menedéket az 1944 tavaszáig még jobbára otthonukban élő kiskorúaknak, addig a háború végén félárván vagy

árván átvészelt gyerekeknek sokszor már az otthonuk is, azzal együtt pedig mindenük elveszett. Őket az iskola és a gyermekotthonok hálóként tartották fenn. A tanítók, ha egyáltalán visszatértek a munkaszolgálatból, deportálásból, sokszor maguk is családi háttér nélkül maradtak. A 15-16

¹ Ennek eredményei (interjúk, fényképek, levéltári források) megtalálhatók a <http://dj.arva.biz> honlapon, és egyes részei elérhetők CD-ROM-on is (Gombocz, 2011). Bányai Viktória a Bolyai János Kutatási Ösztöndíj keretében, a jeruzsálemi Yad Vashem Intézet projektjéhez csatlakozva végezte a kutatást.

év körülük ezért igen korán felnőtté válva igyekeztek az árván maradt, náluk ifjabb sorstársaikba lelket önteni. A visszaemlékezések tanúsága szerint a cionizmus vonzáskörébe került fiatalok különösen intenzíven vettek részt sorstársaik nevelésében. Ők maguk és védenceik éppen azért lettek úrrá fájdalmukon, hogy a jövőre összpontosítottak. „Nem beszéltünk arról, hogy mi volt, csak arról, hogy mi van, és mi lesz” (H. M. óbudai árvaházi túlélő visszaemlékezése. Gombocz Eszter interjúja, 2014).

ALAPVETŐ ADATOK

Áttekintésünkben csak az elemi (nép-) és polgári iskolákkal foglalkozunk, amelyek épp ezekben az években szerveződtek át egységes általános iskolákká. Így csupán felsorolásként említjük a középiskolás korosztály zsidó intézményeit. A legismertebb a Pesti Izraelita Hitközség (PIH) Fiú- és Leánygimnáziuma volt, mely az államosítás után egyedülként maradt meg felekezeti keretben működő intézményként. A leánygimnázium 1940-ben megszervezett tagozata a háború után a Fürst Sándor utcában kapott helyet. A Rabbiképző Intézet gimnáziumi tagozatának átalakításával jött létre a Tarbut Kultúregyesület héber

tannyelvű gimnáziuma a Röck Szilárd utcában, és ugyancsak ebben az épületben működött az izraelita tanítóképző. A PIH gimnáziumi épületében működtek az

éppen azért lettek úrrá
fájdalmukon, hogy a jövőre
összpontosítottak

ORT-tal² közösen fenn-
tartott gépipari fiú- és
ipari leány-középiskolák
is. A felsorolt intézmé-
nyek tanulói létszáma a
1946/47-es tanévben 1147,
az 1947/48-as tanévben

1121 fő volt (*Pach*, 1948, 16-17. o.).

Az elérhető statisztikai forrásokban némileg eltérő számadatokkal találkozhatunk a holokauszt után újraindult zsidó iskolákról, tanulók, tanárok létszámáról. Ennek oka a sok szervezeti bizonytalanságban van: elemi és polgári iskolák vagy már egységes általános iskolák, külön fiú- és lány- vagy vegyes iskolák, közös igazgatás alatt álló, alacsony létszámú iskolák, bentlakásos gyermekotthonokba kihelyezett részlegek. A *Zsidó Világkongresszus Magyarországi Képviselete Statisztikai Osztályának Közleményei* szerint az 1946/47-es tanévben Budapesten (Újpesttel együtt) 18 zsidó általános iskola működött 2184 diákkal és 118 tanárral (*Pach*, 1948, 16. o.).³ Ebből 16 hitközségi fenntartásban: kettőt a Budai Izraelita Hitközség, hetet a Pesti Izraelita Hitközség, hatot a Budapesti Autonóm Orthodox Hitközség és egyet az újpesti neológ és orthodox hitközség közösen működtetett. Kettő pedig a Magyar Cionista Szövetség Tarbut Kultúregyesület iskolája-

² ORT (Organization for Rehabilitation and Training): A 19. század végén Oroszországban alapított, az I. világháború után nemzetközivé váló szervezet, amely a kelet-európai zsidóság nyomorát mezőgazdasági és ipari (kézműves) szakmák oktatásával kívánta enyhíteni. A vészidőszak utáni Magyarországon különféle tanfolyamok szervezésével

³ E forrás szerint zsidó iskolák működtek még a következő településeken (nagyobbak): Békéscsaba, Csorna, Debrecen (orthodox és status quo), Deszk (Tarbut iskola), Hajdúnánás, Makó, Pécs, Szeged; (50 fő alatti gyermeklétszámmal): Hódmezővásárhely, Karcag, Kiskunhalas, Miskolc, Nyíregyháza (orthodox és status quo), Szarvas, Szolnok. Ezen iskolák tanári létszáma a közölt statisztika szerint mindösszesen 56 fő, tanulólétszáma 1308 fő volt. A vidéki hitközségek gyermekvesztése valójában ennél is tragikusabb, ugyanis ez a létszám magában foglalta az ideiglenesen vidéki gyermekotthonokban elhelyezett, ott iskolába járó budapesti gyermekeket is (például Csornán, Szegeden, Debrecenben, Deszken, Pécsen).

ként üzemelt. A Központi Statisztikai Hivatal ugyanerre a tanévre 17 budapesti (3 népiskola, 8 általános iskola és 6 polgári) és 15 vidéki (8 népiskola és 7 általános iskola) izraelita iskolát vett számba (Magyar Statisztikai Évkönyv, 1948, 256. skk.).⁴ Az alábbi táblázatban (1. táblázat) levéltári és más források alapján igyekszünk – az összegző statisztikai forrásokkal ellentétben – valamennyi intézményt megnevezni, az eddig csak összesítve ismert adatokat részletezni.⁵

A háború utáni tanévekben Budapesten zsidó iskolában tanuló gyermekek létszáma azonos nagyságrendű az 1939/40-es tanév tanulólétszámával. Ez egyfelől jelzi, hogy az épületekben, intézményekben esett háborús pusztítások ellenére sokszor szükségmegoldások bevezetésével (váltott műszakos tanítási rend, más célú helyiségek tanteremként való használata) viszonylag hamar sikerült hasonló kapacitást kialakítani. Másfelől, mivel a korosztály létszáma időközben 50-60%-kal csökkent,⁶ az azonos létszám az adott korosztálynak minden korábnál nagyobb arányát tette ki: ez értelmezhető egyfajta koncentrációként vagy önkéntes szegregálódásként is (Karády, 2002). A Zsidó Világkongresszus már idézett kiadványa az 1947/48-as

tanévből közöl adatokat a községi és állami általános iskolákba járó zsidó tanulókról. Eszerint a (szűkebb) fővárosi zsidó gyerekek 52,6%-a járt a hitközségi és Tarbut iskolákba (2576 fő), állami és községi iskolákban pedig 2316 zsidó gyerek tanult (Pach, 1948, 17. o.).

Utóbbiak a kötelező iskolai hitoktatás keretében részesültek intézményi zsidó nevelésben. A PIH rabbisága és Fisch Adolf hitoktatási tanfelügyelő az érvényben lévő törvényekre hivatkozva folyamatos harcban állt az oktatási intézményekkel, a székesfővárosi Árvaszékkel és a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztériummal olyan gyerekek vallásoktatásának lehetőségéért, akik születési anyakönyvezésük szerint az izraelita felekezethez tartoztak, de később családjuk felekezeti helyzete megváltozott, például a zsidóüldözések miatti kitérés következtében vagy azáltal, hogy az özvegyen maradt anyák keresztény féllal házasodtak újra.⁷ A Joint⁸ által fenntartott napközik szolgáltatásai (ebédelés, fűtött tanulóhely) a nem zsidó iskolában tanuló zsidó gyerekek számára is nyitottak voltak, de ők a különféle, az iskolákon át kiosztott tanszer- és ruházati segélyekben nem részesültek. A kifosztottság éveiben ezek a támogatások is vonzóbbá tették a hitközségi iskolákat.

⁴ Ebben a számban a Tarbut iskolák nincsenek benne, mert azokat az egyesületi iskolákhoz sorolta a statisztika.

⁵ Az iratok lelőhelye: Budapest Főváros Levéltára (továbbiakban: BFL) VIII. főfond (Intézmények) 254, 265, 313, 1911, 1912, 1922, 1931, 1947, 1948 és 2050 jelzetei alatt.

⁶ A csökkenés a gyerekek elpusztításából és abból is adódott, hogy az üldözések időszakában meg sem születtek azok a gyerekek, akik 1946-ban kisiskolások lehettek volna (Pach, 1947).

⁷ Erre vonatkozó levelezések: MOILK, 1948, Vegyes iratok.

⁸ Joint: Az American Jewish Joint Distribution Committee rövid neve. Az 1914-ben létrehozott segélyszervezet a holokauszt túlélőit Európa-szerte segítette étellel, ruhával, egészségügyi ellátással, anyagi támogatással. A Joint és az Országos Zsidó Segítő Bizottság segélymunkájáról lásd *Frojimovics* (2008), 386–392. o.

1. TÁBLÁZAT

Budapesti zsidó iskolák 1945–48 között

Fenntartó	Intézménynév, cím	Létszám	Igazgató / tanítók
Budai Izr. Hitközség	Zsigmond (Kunfi Zsigmond u. 49.)	1945/46: 1–4. osztatlan osztály: 23 1946/47: 1–4. osztatlan osztály: 18 1947/48: 1–3. összevont osztály: 12; 2–4. összevont osztály: 20	1945/46 és 1946/47: Spitzer Zoltánné Kondor Klára 1947/48: Klein Éva és Róth Ágota
Budai Izr. Hitközség	Baracs Károly Iskola Váli út 6. (A helyreállításig ideiglenesen: Bocskai út 37.)	1–4. osztatlan, vegyes osztály: 1946/47: 16 1947/48: 14 + 5. osztály: 32	Polgár Gizella 1947/48: Hauer Andor és Gál Zsuzsanna
Óbudai Izr. Hitközség	Zichy utca 9.	1947/48: osztatlan (Korábban csak napközi otthon volt az épületben.)	Vándor Andor
Pesti Izr. Hitközség	Fiú és leány polgári, általános iskola (1945/46-ban a Bethlen téren), Wesselényi u. 44.	1945/46: 97 leány, 151 fiú = 248 1946/47: 1–8. csak leány: 231 1946/47: 1–6. csak fiú: 210	Vihar Béla Gombos Andor
Pesti Izr. Hitközség	Hollán Ernő u. 21/b (Az utca 1945 és 1990 közötti neve: Fürst Sándor utca)	1946/47: 1–4. osztályig koedukált, 5–6. csak lány 105 leány, 51 fiú = 156	Vihar Béla
Pesti Izr. Hitközség	Eötvös u. 31.	1946/47: 1–4. vegyes, bontott osztályokban 29 leány, 45 fiú = 74	Gombos Andor
Pesti Izr. Hitközség	Fiúárvaházi iskola, Vilma királynő útja 25. (ma Városligeti fasor)	Nincs létszámadat (1945-ben az árvaház létszáma 200 fő)	Wolf Imre és Lőcsei Ferenc
Pesti Izr. Hitközség	Izr. Tanítóképző Gyakorlóiskolája, Rökk Szilárd u. 26. (ma Somogyi Béla utca)	1948/49-es: 1–6. osztályig koedukált: 100 ²	Csech Arnold
Pesti Izr. Hitközség	Szent Domonkos utcai –Abonyi utcai fiú és leány általános iskola (ma Cházár András utca)	1946/47-es tanév: 1–6. leány: 221 1–6. fiú: 215 ³	A gimnáziumról szervezetileg leválasztott rész
Budapesti Orthodox Hitközség	Fiú és leány polgári, fiú és leány elemi, Dob utca 35.	1946/47-es tanév: 200 leány, 214 fiú = 414	Reif Ármin

Budapesti Orthodox Hitközség	Bikur Cholim Leányárvaház, ⁴ – Rákosszentmihály (Károly király út 114., ma Csömöri út)	1–4. összevont osztály ⁵ 1946/47: 33 1947/48: év elején 32 fő, év végére 24 fő	Benedikt Sándorné Weinberger Malvin
Budapesti Orthodox Hitközség	Orthodox árvaház – Szent Dávid u. 9. (ma Cházár András utca)	1–4 összevont, vegyes 1945/46: év elején 51 fő, év végére 39 fő 1946/47: 43 fő	Gedő Artúrné Lichtschein Franciska
Újpesti neológ és orthodox hitközség	Venetianer Lajos Iskola (Venetianer u. 2)	Csak 1946. augusztustól működött. 1946/47: 37 fő (1–2, 3–4 részben osztott osztályokban)	Lőcsei Ferenc
Magyar Cionista Szöv. Tarbut	Tarbut Héber Általános Iskola Rökk Szilárd u. 26.	1947/48: 167 fő (9 elsős, 19 másodikos, 19 harmadikos, 15 negyedikos, 35 ötödikes, 30 hatodikos, 40 hetedikos) + külső vizsgázók	Back Sándor Spiegel Aladárné Koralek Lívია
Magyar Cionista Szöv. Tarbut	Mátyásföldi Gyermekotthon (Apponyi u. 2., ma Tánics utca) és Hungária krt. 149.	1945/46: év elején 34 fő, év végére 26 fő 1945/46: év elején 124 fő, év végére 76 fő	

¹ Kisarnóti, 1995.

² Nem sikerült megnyugtatóan tisztázni, hogy mi volt a gyakorlóiskola és a Tarbut iskola viszonya. A gyakorlóiskola tanulója volt 1943–49-ig Hídvégi Béla (*Hídvégi*, 2014).

³ 1947/48-ban a legnagyobb létszámú a PIH általános iskolái közül. Az adatok forrása: *Feljegyzés a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium, valamint a Magyarországi Izraeliták Országos Irodája gyakorlati bizottságainak augusztus 10-i tárgyalásához*. Magyar Orthodox Izraelita Levéltár és Könyvtár (továbbiakban: MOILK), Orthodox Izr. Központi Iroda iratai 636/1948. Ezúton is köszönetet mondunk Lóczy Tamásnak, aki lehetővé tette, hogy a még rendezés alatt lévő anyagban kutassunk.

⁴ *Bikur Cholim* (héb.): beteglátogatás, a zsidó közösségek egyik hagyományos segítőkész szervezetének szokásos elnevezése. Az Országos Bikur Cholim Betegeket Gyámolóító Egyesületet 1871-ben alapította a jogi önállóságát újonnan elnyert orthodox hitközség.

⁵ A felsőbb osztályosok osztályozó vizsgát tevő magántanulóként a Dob utcai iskola létszámában szerepeltek.

ÚJRAINDULÁS: 1945 TAVASZA ÉS AZ 1945/46-OS TANÉV

A pesti oldalon, a gettó felszabadulása után leghamarabb, bámulatos gyorsasággal 1945. február 5-én a Dob utcai orthodox iskolában kezdődött meg a gyerekek foglalkoztatása és napi meleg étellel való ellátása egyetlen rendbe hozott, fűtött te-

remben. Március 17-től már 4 tanteremben 16 osztály – 4 fiú és 4 leány elemi, 4 fiú és 4 leány polgári – tanítása zajlott, délelőtt és délután is volt tanítás, a hét napjain váltakozó osztályokkal.⁹ A két budai iskola április 25-én nyílt meg, a III. kerületben azonban csak négy diák jelentkezett, a Baracs Károly elemi ideiglenes helyén, a Bocskai úti zsinagógában pedig egy sem.¹⁰ A hosszú kényszerzünet miatt mindenütt

⁹ BFL VIII. 254. a. 2-ben: Körzeti iskolafelügyelői látogatás jegyzőkönyve (1947. május 27.) és *Balázs*, é. n., 430. o.

¹⁰ BFL VIII. 313. 1-ben: 1945. április 29.

július közepéig tartott a tanév, vagy inkább a tanévmentő, a veszteségekkel dacoló, normál gyereklétbe visszavezető tanulás. Ha nem is olyan arányokban, mint vidéken, de a fővárosi iskolákban is szembesülni kellett elvesztett tanítók, tanárok, társak hiányával. Megrázó jelképe ennek a számvetésnek Almási Miksáné, a debreceni orthodox zsidó elemi tanítónőjének *A felsőbb osztály* című verse, mely az ott mindössze hathetes tanév pótító tanfolyam zárásán hangzott el a hiányzó 3 kolléga és 200 gyerek emlékére.¹¹

Arról egyetlen fővárosi zsidó iskolánál sem találtunk kimutatást, hogy az 1944 tavaszán beiratkozott gyerekekből hányan nem jelentkeztek újra 1945 tavaszán vagy őszén, de a tantestületek veszteségeiről vannak adataink. A budai hitközség Baracs Károly iskolájából például Polgár Gizella, aki ideiglenes helyettesként 1945 októbertől tanított ott, jelentette, hogy a korábban kinevezett pedagógusok egyike sem munkaképes: Barta Béla 1942 óta orosz fogásban van, Barta Béláné és Farkas Margit eltűnt, Heisz Herman a munkaszolgálatban súlyosan megsérült, ezért betegszabadságon van.¹² Hiányok, veszteségek minden iskolában voltak, pótlásukhoz Gellért Endre, a pesti hitközség tanfelügyelője az *Új Élet* útján is jelentkezésre buzdította a Budapesten nem zsidó iskolákban tanító zsidó tanárokat és a nyugdíjas tanerőket

is.¹³ Ugyanekkor az óbudai és rákospalotai hitközség szintén hirdetés útján keresett hitoktatót; belőlük nagy hiány mutatkozott, főleg vidéken. Az orthodox hitközség által megindított Bét Jákov Iskola ezt a hiányt igyekezett enyhíteni polgárit végzett lányok kétéves hitoktatói képzésével.¹⁴

bámulatos gyorsasággal
1945. február 5-én a Dob
utcai orthodox iskolában
kezdődött meg a gyerekek
foglalkoztatása

Az iskolaépületek változó mértékben sérültek, károsodtak a háborúban, ám az épületek más célra való használata miatt a felszerelések – padok, bútorok, könyvtár, szemléltető eszközök, szertárak – általában el-

pusztultak vagy eltűntek.¹⁵ Ezek a hiányok egészen az államosításig jellemezték az iskolákat, pótlásukra alig-alig volt mód. Statisztikai jelentésekből, tankerületi körlevelekre küldött válaszokból idézzük: „A 100 kötetből álló könyvtár teljesen megsemmisült, egyetlen könyv sem maradt.” (Eötvös utca) „A kár (padok, táblák, szemléltető eszközök) 80-100% volt.” (Wesselényi utcai leányiskola) „A tornateremben semmi sporteszköz sincs.” (Baracs Károly Iskola) „Az Igazgató örömmel látja, hogy a szaktanárok megtalálták azt a módszeres eljárást, amely eredményesnek mutatkozott szertár, térképek és minden szemléltető eszköz nélkül.” (Polgári fiú és leányiskola, Bethlen tér) Amikor a tankerületi vezetés egységesen fölszólította az iskolákat a fasiszta és irredenta könyvek, illetve szemléltetőeszközök beszolgáltatására-

¹¹ Magyar Zsidó Levéltár (továbbiakban: MZSL) XIX., Almási család hagyatéka.

¹² BFL VIII. 1922. a. 1.

¹³ *Új Élet*, 1946. február 7. (II. évf. 6. sz.), 7. o.

¹⁴ 1946 őszétől 1952 júniusáig folyt nappali képzés. A növendékek vallási tárgyak mellett héber és angol nyelvet, alapvető pszichológiai és pedagógiai ismereteket, továbbá egészségtant tanultak. A Bét Jákov elnevezés követi a két világháború között Lengyelországban, Litvániában, Ausztriában kiépült orthodox lányiskolák és tanítónőképzők hálózatának a nevét.

¹⁵ Épület- és felszereléskárok természetesen a város más iskoláit is sújtották. Sajnos a károokra vonatkozó adatokat felekezeti bontás nélkül közli *Balogh*, 1947.

ra, a válasz minden zsidó iskolában az volt, hogy ilyesmivel nem is rendelkeztek, de a teljes felszerelés eltűnése miatt egyébként sincs mit keresgélni. „Fasiszta könyveink nem voltak, vezérkönyvek [módszertani útmutatók] kivételével, amelyeket cenzúrával használunk.” (Zsigmond utca) Egyes iskolákban a szülők segítségét kérték a felszerelés pótlásában, sőt, 1945 őszén a PIH tanfelügyelősége újsághirdetés útján is gyűjtött héber Bibliákat az oktatáshoz.¹⁶

Bár – mint már említettük – a tanítás 1945 tavaszán az iskolák többségében újraindult, a gyerekek egy részénél az oktatásba való visszatérés több időt vett igénybe. 1945 tavaszát és nyarat sok budapesti zsidó gyerek töltötte vidéken, különféle szervezésű, a testi és lelki regenerálódást szolgáló gyermekotthonban, nyaraltatáson (például *Gyárfás*, 2013). A kimaradt tanévről nekik különbözeti vizsgát kellett tenniük. 1945/46 telén a súlyos budapesti élelmiszer- és tüzelőhiány miatt újra sok gyereket vidéken helyeztek el: a hiányzás mértéke miatt osztályozhatatlanná váltak, így az iskolák irataiban 1946 őszén is nagy számban találkozunk osztályozóvizsgák jegyzőkönyveivel. A Dob utcai orthodox iskola 1945/46-os tanévének osztályfőnöki értékelései jól mutatják, hogy ez a tanév messze nem volt zavartalan. „Sok a vérszegény, gyenge, rosszul táplált gyermek, sok a megfázás.” „Egy tanuló meghalt, három hosszasan hiányzott.” „Hosszabb ideig tartó hiányzások voltak fagyás és vitaminhiányból származó bőrbaj miatt.” „A villamos korlátozás idején sok volt a későn járás, mert gyermekeink az egész város területén szétszórva laktak.”

„14 gyerek osztályzatlan maradt [44-ből]. Ezek részben külföldre távoztak, részben élelembeszerzési nehézségek miatt vidékre mentek a téli hónapokra, részben más iskolába léptek át.” „Egy kis leány a gettóban szerzett betegsége folytán meghalt. Sok mulasztás miatt nem osztályozható: 5 [tanuló].”¹⁷

Találunk adatokat olyan gyerekekről is, akiknek csak az 1946/47-es vagy akár csak az 1947/48-as tanévben rendeződött az iskolai helyzete, például hosszabb gyógykezelés után ekkor tértek vissza kissé túlkorosan a tanuláshoz. A különféle esetek szemléltetésére két példát említünk: 1946. november 22-én Klein Mózes – fia tanulmányainak lezárása érdekében – arról tanúskodott a Dob utcai orthodox polgári fiúiskola igazgatója előtt, hogy Klein Vilmos az 1941/42-es tanévben elvégezte ugyan a munkácsi állami népiskola VII. osztályát, de a deportálás folytán erről semmi papírjuk nem maradt, és az ismét elcsatolt területekről igazolást sem tudnak szerezni.¹⁸ A túlkoros diákokra szélsőséges példa egy 11 éves, budapesti születésű lány, aki 1948 januárjában 1. osztályos volt a Zsigmond utcai iskolában, de megvolt a remény, hogy abban a tanévben a második osztály anyagából is levizsgázzik.¹⁹

A gyerekek veszteségei között természetesen a családtagok, a biztonság elvesztése a legfájdalmasabb. Budapesti gyerekeknél legjellemzőbb az édesapák hiánya: „Ez a mi korosztályunk az apátlan nemzedék. Ha négyen együtt vagyunk, abból biztos, hogy hárman apátlanok vagy anyátlanok vagyunk, bár az anyák inkább megmaradtak” (Gombocz Eszter interjúja Weisz

¹⁶ *Új Élet*, 1945. nov. 13. (I. évf. 1. sz.), 8. o.

¹⁷ BFL VIII. 254. a. 2. dobozban található jegyzőkönyvek. A még 1946 őszén is jelentkező bőrbetegségek, rühesetek miatt fürdési lehetőséggel (a mikvében) is támogatták a diákokat.

¹⁸ BFL VIII. 254. a. 1/ 200.

¹⁹ BFL VIII. 313. 1., 1948. január 7.

Katival, 2006). A Joint az iskolákon keresztül is segítette a félárva, árva vagy egyéb módon rászoruló tanulókat: gondoskodtak tanszereikről, ruházkodásukról, cipőjükéről, kiépült továbbá a napközi otthonok hálózata, ahol ebédet kaptak, fűtött, rendezett helyen, korrepetáló tanár felügyeletével tanulhattak, illetve közösségi életet éltek. A finanszírozást mindenütt a Joint, illetve az Országos Zsidó Segítő Bizottság biztosította, a tényleges működtetést cionista ifjúsági szervezetek és a hitközségek egyaránt vállalták. A Wesselényi utcai tanulók például a Hanna menzán és az Akácfa utcában, a Gyermekkert étkezőjében kaptak ellátást, a Fürst (ma Hollán Ernő) utcai iskolából a Sziget (ma Radnóti Miklós) utcai napközi otthonba jártak.²⁰ A Zsigmond utcai gyerekek számára a Zsigmond u. 5. szám alatt létesült napközi. Az orthodox hitközség napközi gyermekotthonait az Agudat Jisrael ifjúsági szervezete működtette a fiúk számára a Holló u. 1.-ben, a lányoknak pedig a Király u. 10.-ben. Újpesten csak 1947/48 telén tudták a napközi otthonot is megszervezni az iskola mellé (*Löcsei*, 1947). De működtek napközök olyan negyedekben is, ahol a zsidó iskola nem indult újra, többek között a Magdolna utca 31.-ben, Kőbányán a Román u. 9.-ben és Óbudán a Zichy u. 9.-ben is. Érdemes megjegyezni, hogy bár a létszámok a rászorultsági kategóriák szűkítésével lényegesen csökkentek, a felekezeti napközök egy része az iskolák államosítása után is működött: az Országos Zsidó Se-

gítő Bizottság adatai szerint az 1948/49-es és 1949/50-es tanévekben is 700-nál több gyerekről gondoskodtak.²¹

A napközök közösségei is segítették a gyerekek lelki felépülését. Szép példa erre a Zsigmond utcai napközisek színes rajzokkal ékesített, humoros levele, melyet beteg társuknak címeztek. Aláírásként többnyire a gyerekek héber neve szerepel: Chaja, Bracha, Channa, Lea, Sosa, Moslék (!), Slomóv, Aviva stb.: „Mindannyian nagyon várjuk már, hogy minél előbb teljesen egészségesen köztünk lehess.” Mindez hozzájárult ahhoz, hogy az átélt traumák hatása idővel egyre kevésbé éreztesse hatását a mindennapokban: „Az iskola [értsd az iskolások] fegyelmi állapota – ha figyelembe vesszük mindazt, amit az iskola növendékei 1944/45-ben átéltek, és amely kétség kívül nyomtalanul nem maradhatott – jónak mondható.”²²

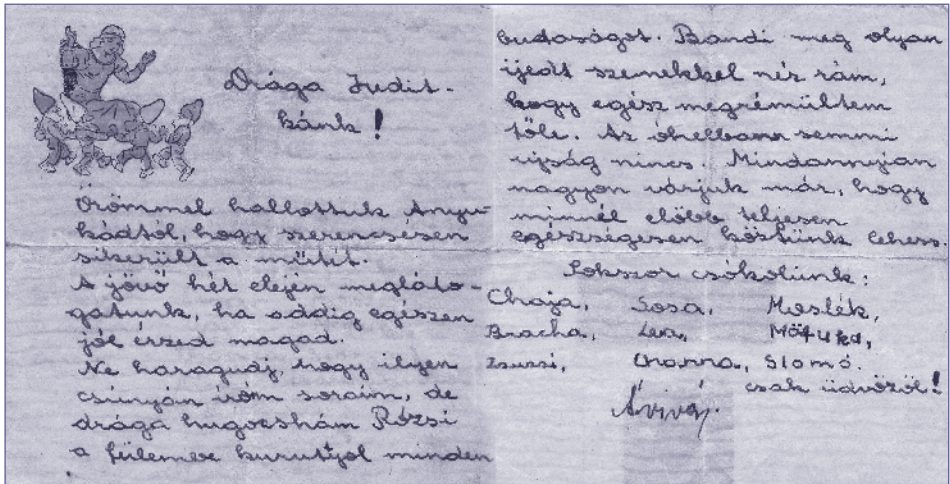
Külön tanulmányt érdemelnének az ezekben az években működő zsidó bentlakásos gyermekotthonok, melyek története mind történeti, mind pedagógiai szempontból érdemben feldolgozatlan.²³ Itt csak annyiban van módunk érinteni történetüket, amennyiben összekapcsolódnak az iskolák történetével, akár úgy, hogy a külső területen működő otthonokban kihelyezett részlegek működtek, akár úgy, hogy a budapesti gyermekotthonok lakói a tárgyalt iskolákban tanultak. A gyermekotthonok hálózata 1945-46 folyamán fokozatosan épült ki, bővült, viszont 1947 végétől már az összevonások, racionaliz-

²⁰ BFL VIII. 1947. a. 1. Iskolalátogatói jelentés, 1947. május 29.

²¹ MZSL XXXIII. 7. b. 1.

²² BFL VIII. 313. 1. no. 197. Zsigmond utcai iskola, az 1946/47-es tanévben az iskolalátogató részére készített önjellemzés.

²³ Az alapvető információk megtalálhatók: *Novák*, 2000.

Levél K. Juditnak a Zsigmond utca 5. szám alatti Joint napközből

zálások, szűkítések jellemezték. Ez azt eredményezte, hogy a gyermekotthoni gondoskodásban élő gyerekek folyamatosan, tanévről tanévre, de időnként még év közben is költöztek, vándorolva az iskolák között; egy-egy gyerek hat-hét különböző otthon és iskola növendéke is lehetett a néhány év során. A helyzetet jellemzi az a levélváltás, amelyben a Zsigmond utcai iskola vezetője 1947 októberében az Ady Endre utcai gyermekotthontól kért azonnali tájékoztatást arról, hogy az otthonból hozzájuk beíratott gyerekek miért nem járnak iskolába. A válaszból kiderül: a növendékek egy részét az otthonok összevonása miatt már máshová helyezték, mások pedig az otthonon belül tanultak egy tanítóval.²⁴ Ugyanezen az őszön sok új gyerek érkezett a Zsigmond utcába a Tárogató úti gyermekotthonból, melynek igazgatója Spitzer Zoltán volt, Kondor Klára tanítónő férje,

egy-egy gyerek hat-hét különböző otthon és iskola növendéke is lehetett a néhány év során

így ezzel az otthonnal bizonyára hatékonyabb volt az együttműködés.

A sok hányódás ellenére a visszaemlékezők többsége nyugodt, kiegyensúlyozott évekről számol be, kiemelve a cionista otthonok fiatal vezetőinek empátiáját, figyelmét, életigenlését, a közösség hatását. „Úgy elfoglaltak minket, hogy semmi időnk nem volt arra, hogy gondolkodjunk, töprengjünk. Reggel 6-tól este 7-ig program volt, az égvilágon minden. Volt sport, tanulás, tanultunk héberül, volt cionisztika, palesztinográfia...” (Gyöngyösi Zsuzsa, a debreceni Darabos utcai

gyermekotthon egykori lakója, Gombocz Eszter interjúja, 2013). Mindez a sérült vagy teljesen megszűnt szülői gondoskodást pótolta, ellensúlyozta: „Mi a legtöbbször olyan élményt kaptunk ebben a közösségben, ami aztán később is meghatározta a magatartásunkat az iskolában,

²⁴ BFL VIII. 313. 1. nos. 280-282.

Darvas Gábor (1941, Óbecse) iskolai bizonyítványának lapjain is nyomom követhetőek a történelem fordulatai. Az első osztályt 1947-48-ban még a PIH Alapítványi Fiúárvaházi Általános Iskolában, a Vilma királynő út 25. szám alatt végezte. Az államosított, majd megszüntetett intézményt 1949-ben a Vilma királynő út 19. szám alatti állami általános iskolával vonták össze. Ezután, akárcsak Kertész Péter, ő is a Rottenbiller utcában kötött ki. Az árvaház Óbudára telepítésével hatodikosként, 1952/53-ban a Zichy utcából járt a közeli Kórház utcai általános iskolába. Bizonyítványában a hit- és erkölcsstan ekkor már át van húzva, az orosz nyelv viszont kötelező nyelvként szerepel.

AZ ÉPÍTKEZÉS IDŐSZAKA: AZ 1946/47-ES TANÉV

Ahogy az előző fejezetben sem szigorúan csak az 1945/46-os tanévet tárgyaltuk, úgy az itt összegyűjtött szempontok is átnyúlnak az időhatárokon, de leginkább az 1946/47-es tanév átmenetileg stabilizálódó időszakára jellemzőek, mikor a szervezeti keretek az általános oktatási folyamatokba illeszkedve rendeződni látszottak. A korábbi népiskolák és polgárik, illetve a gimnáziumok alsóbb évfolyamai helyett az egységes nyolcosztályos általános iskolák felmenő rendszerű kiépítése már

az 1945/46-os tanévben megkezdődött (és 1948/49-re fejeződött be), ám a tantervűletek tényleges összevonása a Dob utcában és a Wesselényi utcában is csak 1946 őszétől történt meg.²⁶ Mivel nem volt elég szaktanár, a kis létszámú iskolákban és a kihelyezett részlegekben nem lehetett felső tagozatot szervezni, így bár a névhasználat nem mindig következetes, ezek voltak a KSH által továbbra is népiskolaként regisztrált intézmények. A két budai iskola végül az 1947/48-as tanévben vágott bele egy közös 5. osztály indításába, és vált általános iskolává. A 32 tanuló zöme 11–12

hit- és erkölcsstan, szabad beszélgetés, magyar nyelv, történelem, földrajz és néprajz, természetrajz, számolás és mérés, rajzolás, testnevelés, műhelygyakorlatok, angol nyelv

éves volt, de akadt köztük 14, sőt, egy 15 esztendő debreceni diák is. A tantárgyak a következők voltak: hit- és erkölcsstan, szabad beszélgetés, magyar nyelv, történelem, földrajz és néprajz, természetrajz, számolás és mérés, rajzolás, testnevelés, műhelygyakorlatok, angol nyelv.²⁷

A felekezeti iskolákban dolgozó, nem állami alkalmazású tanítók, tanárok az 1907 óta létező gyakorlatnak megfelelően továbbra is fizetés-kiegészítő államsegélyt kaptak, ezáltal az állam átvállalta az iskola-fenntartás költségeinek egy részét.²⁸ A hitoktatók csak a nagyobb iskoláknál álltak alkalmazásban, de 1946 őszén az óraadó – hitközségi alkalmazásban álló – hitoktatókról is be kellett nyújtani a tanfelügyelethez a minősítési és igazolási adatokat, és a közoktatás más szereplőihöz hasonlóan

²⁶ BFL VIII. 245. a. 2. – 1946. aug. 25. tantestületi alakuló ülés jegyzőkönyve és BFL VIII. 1912. a. 1. – 1946. aug. 30.

²⁷ BFL VIII. 313.

²⁸ Alapja az 1907: XXVII. törvény: A nem állami elemi népiskolák jogviszonyairól és a községi és hitfelekezeti néptanítók járandóságairól és az 1913: XVI. törvény: A községi és hitfelekezeti elemi népiskolai tanítók illetményeinek rendezéséről.

fogadalmat kellett tenniük a köztársaság alkotmányára.²⁹

Mivel a szombat ünnepnapnak számított, a zsidó iskolák tanítási rendje eltért a többi iskoláétól. Szombaton nem volt tanítás, a gyerekeknek előírták a zsinagógalátogatást. Létezett hétfőtől péntekig tartó, ötnapos tanítás és vasárnaptól péntekig tartó hatnapos is. Szénszünet, téli rövidített tanítás 1946/47 telén is megzavarta a tanítást, de ez nemcsak a zsidó iskolákat érintette. A szombat megtartásának érdekében a Dob utcai iskolások felmentést kaptak az 1947. március 15-i felvonulás alól, mivel az éppen szombatra esett.

1944 előtt a zsidó iskolákban (polgári és gimnázium) is a németet tanították idegen nyelvként. 1945-ben még ebből tették a diákok az osztályozó és különbözeti vizsgákat, de ezt követően már egyik fővárosi zsidó iskolában sem tanítottak németet, még kimenő rendszerben sem: helyét az angol vette át 5. osztálytól. Több forrás is megerősíti, hogy a szülők támogatták, a gyerekek pedig szívesen tanulták az angolt, ám eleinte kifejezetten gyenge jegyek születtek ebből a tantárgyból. A Zsidó Világkongresszus amerikai levelezőtársak közvetítésével igyekezett segíteni az élő nyelvhasználatot.³⁰ Mint az közismert, az államosítás után, 1948 őszén az orosz nyelv oktatása indult el.

Héberül – mint korábban is – alsó tagozaton, a vallásoktatás részeként kezdtek tanulni a zsidó iskolákban. A keretek tehát látszólag változatlanok, de a tartalom nem:

a korábbi bibliai alapú, holt nyelvként közelítő, fordításos nyelvtanítás helyett (de legalábbis mellette) a beszédközpontú, modern idegennyelv-tanítási módszerek is megjelentek. A diákok, akik közül sokan kötődtek valamelyik cionista szervezet helyi csoportjához, támogatták a modern nyelv tanítását, és a PIH tanügyi vezetői, Gellért Endre és Fisch Adolf is emellett kötelezték el magukat.³¹ A hitoktatók egy része azonban legfeljebb valamiféle közép-utat tudott elfogadni.³²

A módszertani (korabeli szóhasználat: módszeres) értekezleteken a tanestületek tagjai által tartott (a jegyzőkönyvekhez csatolt) előadások alapján bepillantunk abba, hogy a közismereti vagy készségtárgyak tanításánál mit jelenthetett az iskola zsidó jellege. Példáink a Dob utcai orthodox iskolából valók.³³ Menczer Jakab „Számolástanítási problémákról” tartott előadásában (1948 márciusában) azt javasolta, hogy a módszertani útmutatóban szereplő „Egy, érik a meggy...” mondóka helyett 1. osztályban a széder-estékről jól ismert „*Ehad mi jodéa* [Egy, ki tudja:]” kezdetű dal alapján kapcsoljanak az egyes számokhoz a zsidó hagyományban gyökerező tartalmat: egyistenség, kettős kótábla, három ósata, négy ósanya, Tóra öt könyve stb. Brill Oszkár Balázs Erzsébet „Énektanítás az általános iskolában” előadásában (1947 márciusában) az általánosan tanított gregorián énekek helyett javasolta a zsidó egyházi dallamokat, mert – mint mondta – ugyanúgy pentatóniára épülnek.

²⁹ BFL VIII. 254. a. 1. iratai között.

³⁰ BFL VIII. 254. a. 1., no. 145.

³¹ Gellért Endre 1945 tavaszán a hiányzó modern héber tankönyv pótlására maga írt és rajzolt meg néhány leckényi anyagot: MOILK, 1945, vegyes, iktatott anyag: 85/1945. Fisch Adolf a hitoktatásban és az ifjúsági istentiszteleteken is a szentföldi beszélt nyelvhez közelebb álló szefárd ejtés bevezetését kérte a rabbiságtól. MOILK, 1945, vegyes, iktatott anyag: 134/1945.

³² Lásd Schmideg József előadását a PIH Fiú és leány polgári iskola módszertani értekezletén, 1946. február 25. BFL VIII. 265. a. 1. no. 445. Rácz Jenő a leánygimnázium hittan- és hébertanára is latinosan tanított hébert (*Gergely*, 2014. 86-87. o.).

³³ BFL VIII. 254. a. 2. dobozban található jegyzőkönyvek.

Nehézségként említette, hogy a gyerekek egy része gyermekorthonokból, napközikből már sok héber dalt ismer, ám sokszor ritmushibával, dallamelvétéssel énekel, és a berögződött hibák javítása nehezebb, mint az új megtanítása. Reif Árminné „Történelemtanítás az általános iskolában” című előadásában (1947 októbere) arra helyezte a hangsúlyt, hogy „Ez a szellemi (sic!) történelemtanítás, mely a magyarság igazi sorsdöntő kérdéseit elködösítette, a régi magyar dicsőség délibabos álmát kergető, más nemzeteket megvető nemzetieskedés (sic!) szellemű ifjúságot nevelt, szintén felelős azokért az eseményekért, melyek Magyarországot a közelmúlt idők nagy nemzeti katasztrófája felé sodorták”.

A hit- és erkölcsstan oktatásával kapcsolatban is nehéz kérdések merültek fel ezekben az években. Sok fórumon, számos forrásban különböző megfogalmazásban ugyan, de lényegében azonos problémával találkozunk: mit és hogyan lehet Istenről, emberről, hitről és erkölcsről tanítani Auschwitz, a deportálások, a gettó után?

„Más ifjúsággal dolgozunk mi, mint a múlt idők vallásoktatói. A közelmúlt kisdíákja ma »felsős«, és mögötte egy tapasztalati világ rettentő élménye. Megtanulta, hogy a hazugság erény, a jogtalanság ügyesség, a tagadás bátorság. Erkölcsi világrend és világkép, természetfölötti Isten, segítő anyai jóság nem csak ismeretlen fogalmak, de erősen tagadott, helyesebben megtagadott eszmék.” (Klein, 1947, 17. o.)

mit és hogyan lehet
Istenről, emberről, hitről
és erkölcsről tanítani
Auschwitz, a deportálások,
a gettó után

A hitoktatók és a felekezet tanügyért felelős vezetői egyaránt felismerték a régi tartalmak és módszerek használhatatlanságát. Többen is hangsúlyozták a tanárok személyes hitelességének alapvető voltát, ki nem mondva, de értve, hogy a vészidőszak a felnőttek hitét, erkölcsi tartását is kikezdte. Nemcsak vallás-tanárakra, hanem vallásos tanárookra van szükség, akik a kötődés lehetőségét

adják meg (Bernáth, 1947). Módszerek tekintetében az élményszerűséget, a megújult ifjúsági istentiszteleteket, az éneklés, a héber kultúra fontosságát hangsúlyozták. Fisch Adolf rabbi, hitoktatósi tanfelügyelő 1945. májusi, a PIH vallásoktatói testületéhez írott körlevelében ennél lényegesen messzebb ment, megtagadva a neológia korábbi alapelveit. Történelmi lehetetlenségnek, „negatív akrobatikának” nevezte az „izraelita-magyarságot,” vagyis a zsidó vallás és magyar nemzetiség összeegyeztettségébe vetett hitet, amelytől megszabadulva végre őszintén lehet a „zsidó-zsidóságról,” zsidó népről, nemzeti nyelvről, az „ösi-új országra” való visszatérésről beszélni, tanítani.³⁴ Hasonló szellemben – zsidó népben, nemzeti nyelvben, galutban és Erecben,³⁵ Erec ismeretének fontosságában gondolkodva – állított össze Gellért Endre 1945 nyarán a nyolcosztályos zsidó középiskola részére egy új vallástani tantervet. Minden tanévben heti 6 órával, 5 tantárgyi egységgel tervezett: Biblia, gyakorlati vallástan (liturgia, ünnepek), héber nyelv, héber irodalom, zsidóságismeret (zsidó történelem és „palesztinográfia”).³⁶ A palesztinográfia alapos természet- és

³⁴ MOILK, 1945, vegyes, iktatott anyag: 93/1945.

³⁵ Galut (héb.): diaszpóra. Szemben a korábbi szemlélettel, amely az itt élő zsidók valódi hazájának tekintette Magyarországot, Gellért a szétszórtság helyszínét látta benne. Erec (héb.): ország, föld, a zsidó hagyományban és a cionista terminológiában Izrael földjét jelenti.

³⁶ MOILK, 1945, vegyes, iktatott anyag: 149/1945. Lásd továbbá: Gellért, 1946.

társadalom-földrajzi, valamint történelmi ismereteket jelentett.

A korszak gyakran emlegetett, különleges színfoltjai voltak a Magyarországon korábban ismeretlen héber (két)-tannyelvű Tarbut iskolák. Ezek szellemiségükben és részben tanáraikat tekintve a két világháború közötti héber iskolák mozgalmával, illetve a kárpátaljai héber oktatási intézményekkel mutattak folytonosságot.³⁷ Az 1945/46-os tanévben két helyszínen, a deszki gyermekotthonban és Budapesten indult a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium engedélyével elemi iskolai és kisgimnáziumi képzés.³⁸ Az egyesület évkönyvben számolt be a részletekről (*Spiegel*, 1946). A dokumentumban arról is szó esik, hogy a következő tanévben új iskolákat nyitnak, ám ebből nem minden valósult meg. Budapesten a Rabbiképző Intézet épületében (Rökk Szilárd u. 26.) működött általános iskola és gimnázium, a Hungária körüti gyermekotthonban elemi iskolai osztályok, a mátyásföldi gyermekotthonban kihelyezett tagozat. Az általános iskola anyakönyve szerint a tanulók jelentős része volt gyermekotthoni félárva vagy árva gyerek; a gyermekotthonokat (Mexikói út 43., Délibáb u. 26., Bácskai u. 58/b, Róna u. 112/b, Nürnberg u. 39.) működtető cionista szervezetek bizonyára előszeretettel választották ezt az iskolát növendékeiknek.³⁹ A hébert tanítási nyelvként természetesen csak fokozatosan lehetett bevezetni. Ehhez nem csak a gyerekek nyelvtudása nem volt meg, de a héberül jól tudó tanárok és a héber taneszközök is hiányoztak. Gellért Endre ezek pótlásához kért segítséget 1947 nyarán Jeruzsálemben, a diaszpórá-

ban folyó héber nevelésről rendezett tanácskozáson (*Gellért*, 1948).

A FORDULAT ELŐZMÉNYEI: AZ 1947/48-AS TANÉV

A Zsigmond utcai iskola diákjai az 1947/48-as tanévben, tanítójuk Róth Ágnes.

Az iskolák ügyviteli irataiban fennmaradt tankerületi főigazgatói körlevelekből és az azokra küldött válaszok piszkozataiból, másodpéldányaiból meglehetősen pontossággal tetten érhető az iskolák életébe egyre mélyebben beavatkozó politikai fordulat, illetve kiderül, hogyan viszonyultak ehhez az egyes intézmények. A kötelező megemlékezésekről, tanári továbbképzésekről, erősen elvárt gyűjtésekről, ajánlott kulturális programokról szóló körlevelek már az 1946/47-es tanévben is sorjázta, de az 1947/48-as tanévben minden addiginál erőteljesebbé vált a nyomás. Csak néhány kiragadott példával szemléltetjük az egyéb-

³⁷ *Tarbut* (héb.): kultúra. Ezen a néven szekuláris héber tannyelvű iskolák hálózata működött a két világháború között a Baltikumban, Lengyelországban, Romániában. A személyi folytonosság: Rubin Illés, a munkácsi zsidó gimnázium egykori igazgatója 1945. júliustól decemberig irányította a budapesti iskola szervezését. Deszken pedig az egykori ungvári tantestület több tagja tevékenykedett.

³⁸ 34.693/1945. számú rendelet a héber tanítási nyelvről és 651/1945. számú VKM rendelet a Rabbiképző gimnáziumának Tarbut gimnáziummá való átalakításáról.

³⁹ BFL VIII. 2050. Tarbut Héber Általános Iskola anyakönyve az 1947/48-es tanévről.

ként jól ismert jelenséget: a Diákaptármozgalom elindítása, a népi kollégiumi mozgalom kötelező ismertetése, a *Pajtás* című lap terjesztése, tanfolyam úttörő örsvezetők képzésére, *Timur és csapata* filmpremier, kiállítás „Szovjet pedagógia” címmel, szülői munkaközösség létrehozása, „Tanulj jobban!” mozgalom stb. A kis létszámú budai iskolák a szükséges adminisztratív feladatokon túl (statisztikák, kimutatások, jelentések benyújtása) érezhetően igyekeztek elhárítani ezeket az elvárásokat, kibújni a teljesítésük alól: a sok árva, gyermekotthoni tanulóra hivatkoztak mind a jólétegyesület gyűjtésével, mind a szülői munkaközösség, mind az úttörőcsapat hiányának indoklásakor, sőt még a tanulóbiztosítás intézésénél is. A Dob utcai iskola a hagyományos rabbinikus elvet –

„Az ország törvénye [betartandó] törvény” – követte, teljesítette az elvárt feladatokat, támadhatatlanul, de mérsékelt lelkesedéssel, visszafogott eredménnyel.

Az 1948 őszen szervezett papírgyűjtésben például 438 tanuló 35 kg papírt és 0 kg rongyot gyűjtött.⁴⁰ Hasonlóan szerény eredménnyel, de precíz elszámolással zárult a Lánc-híd-jelvények árusítása 1948 tavaszán. Gáti Ödön tanító vezetésével már 1947 tavaszán létrejött az úttörőcsapat, de egy évvel később is csupán 38 fő tagja volt, minimális tevékenységgel.⁴¹ Ennél valamivel lelkesebb együttműködést tanúsított a pesti neológ iskolák egy része, komoly demokratikus elköteleződéstől vezerve.

1947 tavaszán a kötelező iskolai vallásoktatás eltörlésének terve, illetve – a tan-

felügyelet kedveltebb megfogalmazásában – a fakultatív vallásoktatás bevezetése országsszerte felháborodást keltett, Szegeden diáktüntetésekre is sor került. Az április elején kiadott budapesti tankerületi főigazgatói körlevél pontos és részletes utasításokat tartalmazott az igazgatók feladatairól a helyzet kezelésére: tantestületi értekezlet tartása, diákok megfelelő szellemű tájékoztatása, szülői értekezlet összehívása a kérdéssről. „Meg kell értetni a szülőkkel, valamint az ifjúsággal, hogy a fakultatív vallásoktatás a hitéletet nem fogja károsan befolyásolni, hanem sokkal őszintébbé teszi.”⁴² A körlevél az igazgatók kezébe (szájába) adta a meggyőzéshez alkalmazandó szempontokat, hangsúlyozva, hogy a fakultatív vallásoktatást „nem a szocializmus teremtette meg”, hanem az a polgári de-

mokráciákban is alapvető. A *Köznevelés* című folyóirat aktuális (1947. április 1.) száma is útmutatást adott mindehhez. A szülői értekezletek megtartásáról valamennyi iskolának jelentést kellett küldenie

a tankerület felé. Gombos Andor igazgató így számolt be a Wesselényi utcai általános fiúiskola és az Eötvös utcai általános iskola szülői értekezleteiről: „[...] a szülők egyértelműen arra az álláspontra helyezkedtek, hogy teljes mértékben méltányolják az arra vonatkozó rendelet intencióit”. „A legtöbbször nyugalommal és megértéssel fogadták a fakultatív vallásoktatásra vonatkozó előadást.”⁴³ Fisch Adolf a rabbiegyesület értesítőjében 1947 nyarán megjelentetett cikkében üdvözölte a fakultatív hitoktatást, és – a hivatalos érveléssel egybe-

a szülői értekezletek megtartásáról valamennyi iskolának jelentést kellett küldenie a tankerület felé

⁴⁰ BFL VIII. 1911. a. 1. no. 209.

⁴¹ BFL VIII. 254. a. 1. no. 304.

⁴² BFL VIII. 254. a. 1. no. 428 és BFL VIII. 313.1. no. 195.

⁴³ BFL VIII. 1912. a. 1. 2222/1947.

hangzóan – jó alkalmat látott benne az önvizsgálatra, hogy szembesülni kelljen a valódi érdeklődéssel, avagy közömbösséggel, amit a kötelező jelleg elfedett (*Fisch*, 1947). Szerinte az államilag kötelező hittan volt a valódi veszély, mivel látszatvilágot teremtett. Tegyük hozzá: amikor 1949 szeptemberében valóban bevezették a fakultatív hitoktatást, országos kampány indult a hitközségek mozgósítására, hogy minden szülő írassa be gyermekét hitoktatásra, nem hagyva az önvizsgálat által befolyásolni az eredményt.⁴⁴

Már említettük a cionista szervezetek által működtetett napközi otthonok és gyermekotthonok közösségépítő erejét, jelentőségét. Mások számára hasonlóan meghatározó élmény volt a zsidó cserkészcsapatokhoz való tartozás. Önálló zsidó cserkészcsapatok a két világháború között szerveződtek, részben az iskolabázisú szemléletnek megfelelően (az izraelita polgáriknak, gimnáziumoknak saját csapatuk volt), részben a cserkészmozgalomban jelentkező kirekesztő, antiszemita jelenségek miatt. 1941-ben feloszlatták az összes zsidó csapatot, kizárták a cserkészszövetségből (*Gergeby*, 1989). A vészkorszak után újrainduló csapatok is a közösségi élet értékeivel, az összetartozás élményével segítették a gyerekek és serdülők lelki újjáépülését. Budapesten a fiúgimnázium 297. sz. Eötvös József Cserkészcsapata, a Wesselényi utcai fiúiskola 252. sz. Kiss József Cserkészcsapata, a Zsigmond utcai iskolával azonos épületben helyet kapó 311. sz. Vörösmarty Cserkészcsapat

a cserkészcsapatok felszámolása, átszervezése sok gyerek számára hasonló trauma volt, mint az 1941-es kitagadás

és a MIKÉFE tanoncotthonának 310. sz. Jókai Cserkészcsapata működéséről vannak biztos adataink.⁴⁵ A csapatok a két világháború között választott, a magyar kultúrával való teljes azonosulást kifejező nevüket viselték tovább, illetve vették fel újból, ugyanis a harmincas évek végén a szövetség csak bibliai nevek felvételét engedélyezte a zsidó cserkészcsapatoknak: így viselte az Eötvös csapat egy ideig a Dániel nevet (*Krassó*, 2011). A Magyar Cserkészfiúk Szövetségének az úttörőmozgalommal való 1948. júniusi kényszerű egyesítése után a cserkészcsapatok felszámolása, átszervezése

sok gyerek számára hasonló trauma volt, mint az 1941-es kitagadás. „Édesapám meghalt. Anyunak kenyeret kell keresni, hogy megéljünk, engem a csapat nevelt, ki fog nevelni ezután?” (*Bánki*, 2004, 88. o.)

A cserkészlet és az úttörőmozgalom egymás riválisa volt egy-egy családon belül. Kemény Györgyi, aki 14 évesen lett úttörő, lelkesen emlékszik erre az időszakra: „Tetszettek az elvek. Táborokba jártunk, lelkesen támogattuk a demokráciát. A nővérem a vőlegényével a 311-es [Vörösmarty] zsidó cserkészcsapatba került a háború után. Állandóan cukkoltak engem: »a hülye kis úttörő«, hogy miért nem vagyok cserkész. Húgom pedig úttörő postás lett.” Haskó Györgyi a cserkészlet és a baloldali mozgalmak szerves kapcsolatát fejtegeti: „A háború után a Vörösmarty a SZOT csapataként működött. Gulyás-ágyút kaptunk tőlük kölcsön. 1948-ban a Mátrában még volt egy utolsó tábor. A

⁴⁴ MOILK, Vegyes, 1949.

⁴⁵ Egyebek mellett gazdag forrás a Gödöllői Városi Könyvtárban elhelyezett Cserkészkönyvtár és Levéltár gyűjteménye. Vidéken a vészkorszak után csak Szegeden és Pécsen indult újra zsidó cserkészcsapat.

főloszlatás után szétszóródtunk, az öreg cserkészek különböző baloldali ifjúsági szervezetekbe kapcsolódtak, a cserkészet elemeit átvették” (Gombocz Eszter interjúi, 2015).

Ennek az időszaknak a változásaihoz tartozik – bár csak részben függ össze a kommunista fordulat előkészítésével – a kivándorlás kérdése. Gyerekek is távoztak részben családjukkal, részben szervezett gyermek- vagy ifjúsági csoportban (Frojmovics, 2015; Komoróczy, 2012). Valamelyest tükrözik ezt az iskolai, gyermekotthoni statisztikák. 1945-től folyamatosan távoztak tanárok is, 1947 nyarán, 1948 tavaszán többen is, lemondva állásukról, esetenként komoly úrt hagyva maguk után. Egy konkrét esetet idézünk: 1948 nyarán, az államosítás után a bezárt Váli úti iskolából Hauer Andort a rákosszentmihályi orthodox leányrüházba helyezték át, hogy a helyben tanuló összevont osztályt tanítsa. Hauer azonban októberben kivándorolt, Reif Ármin igazgató pedig hiába kért segítséget a tankerülettől a státus újbóli betöltésére; a lányokat végül külső iskolába írtatták át.⁴⁶

AZ ÁLLAMOSÍTÁS ÉS AZ 1948/49-ES TANÉV

A felekezeti általános iskolák történetének vége ismert: 1948 nyarán minden általános iskolát államosítottak, beleértve az iskolaépületeket és a teljes felszerelést.⁴⁷ Az állam és az izraelita hitfelekezet(ek) viszonyát minden területen szabályozó

egyezményt 1948. december 7-én írta alá Ortutay Gyula, Stöckler Lajos és Kahan-Frankl Samu. A megállapodás szerint a közoktatási intézmények közül egyedül a Pesti Izraelita Hitközség Fiú- és Leánygimnázium működhetett tovább. Az 1948 nyarán zajló előkészítő tárgyalásokon az orthodox és neológ hitközségek képviselői érthetően igyekeztek minél több iskolát megőrizni és beleszólási jogot kapni az átadandó iskolák későbbi sorsába, az oktatás rendjébe, a tanárok kiválasztásába. Az országos képviseletek által készített első egyezménytervezetben a fiú- és leánygimnáziumon és a kapcsolódó ipari iskolákon kívül a Wesselényi utcai általános iskolát, a Dob utcai fiú- és leányiskolát, a debreceni status quo, a szegedi neológ és a makói orthodox hitközség iskoláit jelölték ki továbbra is egyházi iskolaként működő intézménynek.⁴⁸ Az 1948. június 10-én Ortutay Gyula és két államtitkára (Bóka László, Alexits György), illetve Stöckler Lajos és Kahan-Frankl Samu részvételével lezajlott egyeztetésen a minisztérium egyértelművé tette, hogy általános iskola nem lehet a megmaradó iskolák között, illetve csak a nyilvánossági (bizonyítványadási) jog elvesztése árán. Áthidaló megoldásként viszont speciális helyi tanterv alkalmazását ajánlották fel a Dob utcai orthodox iskolának „állami átvétel mellett, amely voltaképpen csak formai változás lenne [...]”. Minden kérdésbe mint társhatóságot bevonják az orthodox hitközséget.⁴⁹ Ortutay a helyi tanterv lehetőségét egy orthodox (Dob utca) és egy neológ intézmény esetében fogadta el; utóbbira Stöckler a gimnáziumot javasolta. A jegyzőkönyv szerint

⁴⁶ BFL VIII. 1911. a. 1. nos. 429, 464.

⁴⁷ A budapesti orthodox hitközség a Kazinczy utca 27. szám alatti épület „felajánlásával” tudta elérni, hogy a zsinagóga udvarára nyíló Dob utcai épület a hitközség tulajdonában maradjon. Ebben 1949 őszétől a Talmud Tóra (a hitközség által fenntartott, iskolán kívüli vallásoktatást biztosító intézmény) működött.

⁴⁸ MOILK, Orthodox Izr. Központi Iroda iratai 636/1948, dátum nélkül.

⁴⁹ MOILK, Orthodox Izr. Központi Iroda iratai 636/1948, jegyzőkönyv 1948. június 10-i ülésről.

Alexits felajánlotta, hogy a „Tarbut iskola jellegének megőrzésére, ha nem adódik másképp, hát Palesztinából hozatnak majd tanárt”.⁵⁰ Ortutay pedig megígérte, hogy az államosítás után is ugyanazok a tanítók maradnak meg, és „a tanítás szombaton szünetel, amit az eddigi technikai lebonyolítás mellett megfelelően pótolnak”.⁵¹

A következő tárgyalásra augusztus 10-én került sor. A két országos képviselő előzetesen feljegyzést készített javaslataikról, kéréseikről. Ezek az iratok, elfogadva az összes felekezeti általános iskola államosítását, igyekeztek biztosítani a további működés vallási szempontból lényeges körülményeit (szombati munkaszünet, kóser étkeztetés, vallási jelképek használata, hitoktatás órakerete). Emellett a helyi tanterv lehetőségét próbálták kiterjeszteni további intézményekre: orthodox részről a Dob utcához tartozó árvaházakra, a debreceni és makói iskolákra, neológ részről a Wesselényi utcai és a Szent Domonkos utca és Abonyi Utca sarkán álló Általános Fiú- és Leányiskolára. A neológ feljegyzés az ipari iskolák és a fiúárvaház felekezeti jellegének megőrzését is kérte, valamint vidéken a debreceni status quo és a szegedi neológ iskolát.

A kormányzati ígéretekből és a hitközségi kérésekből egyaránt kevés valósult meg az 1948/49-es tanévben. A Budapesti Népoktatási Kerület Tanfelügyelősége még a nyár folyamán tájékoztatta az alacsony létszámú iskolákat a megszüntetéséről. Így a két budai iskola is arról kapott értesítést, hogy a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium „közoktatási érdekből nem tartja indokoltnak” az iskola fenntartását. Megtud-

hatták továbbá, hogy az iskola berendezési tárgyai egy másik állami iskolához kerülnek, az iskola tantestületének tagjait pedig más állami iskolákba kívánják beosztani.

A felügyelet megszüntette az Abonyi utcai zsidó gimnázium épületében működő nagy

létszámú általános iskolai részt is. A tanév közben, 1949 februárjában szűnt meg a fiúárvaház már államosított iskolája, és ugyancsak tanév közben zárták be a tárgyaláson külön is említett Tarbut iskolát a Rökk Szilárd ut-

cában. Egy óbudai gyökerű túlélő így emlékszik erre a megrendítő pillanatra: „Az ötödiket kint, Lágymányoson végeztük, a hatodikra már beraktak a Bérkocsis utcába, de már nem tudtuk befejezni, mert tél közepén, emlékszem, amikor az épületbe akartunk menni, akkor a kapu előtt álltak [az államosítás miatt]. Tarbut Gimnázium volt a neve.” (Gombocz Eszter interjúja, 2013).

Az államosítottan tovább működő nagyobb iskolákban – a Dob utcai, Wesselényi utcai – az átalakítás utáni első tanév valóban nagy folytonosságot mutatott mind a tanárok, mind a diákok tekintetében. Ez azonban a szombattartás „lehetőségéről” szóló új szabályozás miatt még hátrányt is jelentett. Ugyanis az 1948 decemberében aláírt egyezmény – ismét csak a miniszteri ígérettel ellentétben – azt mondta ki (7/e pont), hogy az iskolába járó tanulóknak legfeljebb 20%-a kaphat hitközségi igazolás alapján felmentést a szombati bejárás alól. A többiek, illetve a nem szombattartó családok gyerekei csak az írás, rajzolás, kézimunka alól mentesültek aznap. A tanítás alóli felmentést a

a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium „közoktatási érdekből nem tartja indokoltnak” az iskola fenntartását

⁵⁰ Uo. 3. o.

⁵¹ Uo. 5. o.

szülőknek kellett kérvényezni, ám voltak szülők, akik a munkahelyük miatt nem vállalhatták a procedúrát (*Bacsikai*, 1997, 17. o.). A hitközség igazolta ugyan, hogy a család szombattartó, az engedélyezésről azonban – a visszaemlékezések szerint – végső soron az iskola dönthetett (*Bacsikai*, 1997, 78. és 161. o.).

Az új korszak kezdetéről beszédes kordokumentum a Dob utcai iskola (változatlan) igazgatójának a tanfelügyelet számára az évnytöről írt beszámolója:

„Az ünnepélyes megnyitót a díszteremben tartottuk meg. A Himnusz eléneklése után az iskola igazgatója méltatta az államosítás jelentőségét és a Centenáriumot. Diákönkormányzatra (sic!) és az Úttörő mozgalomban való fokozott ténykedésre szólította fel a tanulókat. Az „Úttörő” eléneklését szavalt, ezt pedig Halász szakfelügy. úr demokráciára buzdító, munkára serkentő beszéde követte, majd a tanulók osztályukba bevonultak.”⁵²

A háború végétől az államosításig terjedő időszak zsidó iskolatörténetéről

korábban nem készült alapos feldolgozás. A korszak vizsgálata a feltárt levéltári források hézagossága miatt eleve nem lehetett teljes. Egyes iskolák újraindulásáról, működéséről, illetve megszűnéséről csak az egykori diákok halványuló emlékei és esetlegesen fennmaradt bizonyítványai alapján értesülhettünk. Apró mozaikokból építkezve törekedtünk minél teljesebb képet rekonstruálni, az általános folyamatok bemutatása mellett feltárni az egyes intézmények méretéből és felekezeti irányából eredő különbségeket.

Az 1945-től 1948-ig tartó korlátozott demokrácia keretei között a felekezeti iskolák – így a zsidó iskolák is – oktatási–nevelési programjuk kialakításában, szervezési megoldásokban és tartalmi kérdésekben egyaránt viszonylag nagy önállóságot élveztek. Az iskolák és a hozzájuk kapcsolódó napközik, cserkészcsapatok, cionista szervezetek közösségteremtő erejüknel fogva sokat segítettek az árván, félárván maradt gyerekek talpra állásában. Az államosítás azonban megszakította ezt a folyamatot, további kivándorlási hullámot idézve elő.

IRODALOM

- Bacsikai Sándor (1997): *Egy lépés Jeruzsálem felé*. Múlt és Jövő Kiadó, Budapest.
- Balázs Pál (é. n.): *Forgószélben. A budapesti orthodox zsidóság és iskolái*. Novella Kiadó, Budapest.
- Balogh József (1947): *A fővárosi iskolák állapota 1946-ban*. Budapest Székesfőváros Statisztikai Hivatal, Budapest.
- Bánki György (2004, szerk.): *A 311. Vörösmarty Cserkészcsapat, 1934–1948*. 311. Vörösmarty Cserkészcsapat Öregcserkész Klubja, Budapest.
- Bernáth Miklós (1947): Korszerű hitoktatás. In: *Az Országos Rabbiegyesület Értesítője*, 2., június 20.
- Deutsch Gábor (1999): Máon a végeken. In: Deutsch Gábor: *Gyökér, szár, virág*. OR-ZsE, Budapest, 69–74. o.
- Fisch Adolf (1947): A fakultatív vallásitanítás kérdéséhez. In: *Az Országos Rabbiegyesület Értesítője*, 2. június. 12–16.
- Frojimovics Kinga (2015): A Bricha kezdetei Magyarországon (1945 nyara – 1946 márciusa). In: *Korunk*, 26. 5. sz. 63–71. o.

⁵² BFL VIII. 1911.a.1. 7171/48.

- Frojmovics Kinga (2008): *Szétszakadt történelem. Zsidó vallási irányzatok Magyarországon, 1868–1950*. Balassi Kiadó, Budapest.
- Gellért Endre (1946): Újjáélednek zsidó iskoláink. In: *Új Élet*, 1946. márc. 14. 2. o.
- Gellért Endre (1948): Ha-hinukh ha-ivri be-Hungaria. In: *Ha-hinukh ha-ivri be-tefucot ha-gola* Jerusalem. 141–143.
- Gergely Ágnes (2014): *Két szimpla a kedvesben*. Európa Könyvkiadó, Budapest.
- Gergely Ferenc (1989): *A magyar cserkészlet története, 1910–1948*. Göncöl Kiadó, Budapest.
- Gombocz Eszter (2011): *Megkésztet iskolai találkozók. Az Óbudai Izraelita Elemi Iskola története 1920-tól 1944-ig*. CD-ROM. Holocaust Közalapítvány, Budapest.
- Gyárfás Endre (2013): *Mátyásföld, alkonyuló éden*. Múlt és Jövő, Budapest.
- Hídvégi Béla (2014): Az én rökkszilárdom. In: *Remény*, 17. 4. sz. 17–19. o.
- Karády Viktor (2002): *Türelők és újrakezdők*. Múlt és Jövő, Budapest. 112–113. o.
- Kertész Péter (2004): Mészáros Péter interjúja. In: *Centropa. Zsidó élettörténetek a huszadik században*. Letöltés: <http://www.centropa.org/hu/biography/kertesz-peter> (2015. 05. 14.).
- Kissarnóti Orsolya (1995): A Pesti Izraelita Hitközség Fiúárházának története. In: Kertész Péter (szerk.): *Árvaházi Világtalálkozó*. Budapest. II. melléklet.
- Klein Miklós (1947): Korszerű hitoktatás. In: *Az Országos Rabbiegyesület Értesítője*, 2. június. 17.
- Komoróczy Géza (2012): *A zsidók története Magyarországon, II*. Kalligram, Pozsony. 973–983. o.
- Krassó Sándor (2011): Cserkészek a Vészkorszakban. In: Krassó Sándor: *Köreltánc*. Pannónia Könyvek, Pécs. 79–95. o.
- Lőcsei Ferenc (1947): A napközi otthon problémája. In: *Szabad Újpesti Zsidó Élet*, 1947. december. 14.
- Magyar Statisztikai Évkönyv, 1943–46*. (1948) Országos Magyar Királyi Statisztikai Hivatal, Budapest.
- Novák Attila (2000): *Átmenetben. A cionista mozgalom négy éve Magyarországon*. Múlt és Jövő Kiadó, Budapest.
- Pach Zsigmond Pál (1947): A magyarországi zsidóság mai statisztikájának szembevető jelenségei. In: Benoschofsky Imre (szerk.): *Maradék-zsidóság. A magyarországi zsidóság 1945–46-ban*. A Budai Izraelita Aggok és Árvák Menházegyesülete, Budapest. 22–32. o.
- Pach Zsigmond Pál (1948, szerk.): *Zsidó Világkongresszus Magyarországi képviselete és az Amerikai Joint Distribution Committee Statisztikai Osztályának Közleményei*. 8-9. sz.
- Spiegel Aladár (1946, szerk.): *A Tarbut Héber Kultúregyesület iskoláinak Évkönyve az 1945–46-os tanévről*. Neuwald, Budapest.

Szentendrei Néprajzi Múzeum – drámapedagógiai foglalkozás

Alkotónap – Pünködsi király – pályamunka

Az irodalmi forrás, a néprajzi közeg és a képzőművészeti technika találkozása az Alkotónap. A művészeti nevelés legjobb módja maga az alkotás, a cselekvés.

Alkotónap – gyermekfestmény

A képzőművészeti pályázatra a gyerekek gyakran ötletes, érdekes technikájú műveket küldenek be, bizonyára segítséget is kapnak pedagógusaiktól, szüleiktől.